

ՎԱՐԱԳ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ՆԵՐՔԻՆ ՏՎՅԱԼՆԵՐՈՎ ԷԼ
ԿԱՐԵԼԻ Է ՎԵՐԱԿԱՆԳՆԵԼ ԲՆԻԿ
ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԲԱՌԵՐԸ

Գրաբարի ե, ի, ու խոնարհման բայածանցները՝ ան, անչ, ոչ, ունեցել են սեռազատիչ, կերպազատիչ ու հիմազատիչ դեր: 5-րդ դարում սրանց սեռազատիչ և կերպազատիչ դերը մթագնվել էր, մնացել միայն հիմազատիչ պաշտոնը: Սրանք զանազանում էին միայն ներկայի և անցյալ կատարյալի հիմքերը. բեկանեմ-բեկի, մատչիմ-մատեայ, առնում-առի: Բեկան, մատչ, առն ներկայի հիմքեր են, բեկ, մատի, առ՝ անցյալ կատարյալի հիմքեր: Հիշյալ ածանցները, ըստ համեմատական ֆերականության հաստատման, հղել են միջամասնիկներ, այսինքն՝ բենկեմ, անոռում և այլն: Հետագայում մի ուժեղ դրափոխության հետևանքով դարձել են բեկանեմ-առնում: Անառյանը գրում է. «Այն բայերը, որոնք պատկանում են այս տիպին, մեծ մասամբ համապատասխանում են հնդեվրոպական ռեգային միջամասնիկավոր ձևերին: Միջամասնիկավոր ռեգականը արմատից դուրս է առնված և կցված է իբրև հետամասնիկ»¹: Հայերենի այդ բայերը համապատասխանում են հնդեվրոպական լեզուների միջամասնիկավոր համապատասխաններին: Օրինակ՝ *Linguo*, հայերեն՝ լիքան (փոխ. լինք) - լատ. *frango*, հայ.՝ բեկան, փոխն.՝ բեցկ, սանսկր.՝ *bunkte*, հյ.՝ բուծան, փոխ.՝ բունծ, սանսկ.՝ *vindetī*, հյ.՝ գիտան, փին.՝ գինտ (գտանեմ):

Սրանք անհերքելի նշմարտություններ են, սակայն դժբախտաբար հայերենի դրափոխության օրենքն այնքան զորեղ է, որ հայերենում միջամասնիկային բայի ոչ մեկ օրինակ չի մնացել: Բոլոր միջամասնիկները վերածվել են վերջամասնիկների:

Այս բայածանցները վերջամասնիկ դառնալուց դեռ շատ առաջ դարձել են սոսկածանցներ, այսինքն՝ կորցրել են իրենց նշանակությունը: Իսկ այն ածանցը, որ կորցնում է իր նշանակությունը և դառնում սոսկածանց, դրանով այլևս նոր բառ չի կազմվում, այն մեռնում է: Տեղի է ունենում նոր գործընթաց: Նրանով ոչ միայն նոր բառ չի կազմվում, այլև այն ձուլվում է արմատին և կորցնում իր ածանցական գոյությունը կամ դուրս ընկնում: Ածանցը բայահիմքին միացած մի ֆանի բայեր արդեն զրաբարում կան. օրինակ՝ անգոսնեմ

¹ Հ. Անառյան, Լիակատար ֆերականություն հայոց լեզվի, հ. 1, էջ 347:

(արմատը՝ անգոյս), կանգնեմ, շիկնեմ, սերմանեմ. սրանց անցյալ կատարյալը լինում է՝ անգոսնեցի, կանգնեցի, շիկնեցի, սերմանեցի. փխն՝ անգոսի, շիկի, կանգի, սերմի: Եթե ուզական և ածանցն անցյալ կատարյալում մնում է, ապա այն այլևս ածանց չէ, միացած է բայափոխման: Համեմատիր՝ հատանեմ- հատի, մատչիմ- մատեայ:

Ածանցի կորուստ է սկսվում նաև այն ժամանակ, երբ միևնույն բայը գործածվում է և՛ ածանցով, և՛ առանց ածանցի. օրինակ՝ տարածանեմ-տարածեմ, լիզանեմ-լիզեմ, զեղծանեմ-զեղծեմ, ներկանեմ-ներկեմ, ողողանեմ-ողողեմ, արծարծանեմ-արծարծեմ և այլն:

Հիշյալ մասնիկները կազմում են ներկայի բունը (հիմքը) և ունեցել են կրավորական, կերպային (սկսողական, տևական, վայրկեցական), չեզոք և հիմնականորեն նշանակութուններ: Այժմ, բացի հիմնականորեն նշանակութունից, այլ նշանակություն չունեն: Թե դասական շրջանում ունեցել են, մենք այժմ ոչինչ ստեղծել չենք կարող: Դրանք այժմ մթագնված են և դարձել են սոսկածանցներ: Մասամբ մնացել է կրավորականի նշանակությունը, որովհետև գրաբարի ածանցավոր բայերը գերազանցապես ունեն կրավորական և չեզոք նշանակություն:

Երբ որևէ ածանց իմաստագրվում է, նրանով այլևս նոր բառ չի կազմվում, այն լեզվի համար մեռած ածանց է, ուստի օտար արմատներին այդ ածանցները կցվել չեն կարող: Ա խոնարհման ան ածանցը (մեծանալ, իմաստանալ) ամեն բայի կարող ենք կցել (պրոլետարանալ, վագրանալ), որովհետև կենդանի բայածանց է: Նշ մեռած ածանցը օտար բառի չենք կարող կցել և բայ կազմել: Այն բայերը, որոնք ի բնե ունեցել են այդ ածանցները, միայն դրանք կարող են այսօր ունենալ այդ ածանցները: Այլ բայերի մեջ այդ ածանցներն այլևս մուտք գործել չեն կարող: Անառյանը կարծում է, որ հարկանել բայի արմատն իրանական հարը կ բառն է: Որևէ օտար բառի մեք մեռած արմատները չենք կարող հարկադրել. այսպիսի օրենք գոյություն չունի: Եթե կորի արմատը լինի օտար ծագում ունեցող արմատ, մենք դրան նշ ածանցը պարտագրել չէինք կարող, որպեսզի ստանալինք կորնչել կամ հարը կ արմատին ան ավելացնենք՝ հարկանել ստանալու համար, հետո էլ պարզվեր, որ դրա արմատը ոչ թե հար կ (կ-ն անական է), այլ՝ հար: Իսկ Անառյանն այդ բառը կապում է իրանական հարը կ արմատի հետ:

Բոլոր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ փոխառյալ բայերը պարզ բայեր են: Գրաբարում չկա ան, ն, նշ, անշ, չ ածանցներով կազմված ռևե բայ, որ օտար փոխառություն լինի, մանավանդ որ այդ ածանցները եղել են միջածանցներ, այսինքն՝ գտնվել են բառարմատի մեջ, այլ ոչ թե՝ բառարմատից դուրս: Օտար արմատի մեջ ածանցը որքան էլ գործող լինի, ներթափանցել չի կարող: Այն հիմնական լեզուները, որոնցից մենք կենդանի գործածական փոխառություններ են առել, ինչպես իրանական լեզուները, որ մեք փոխառությունների հիմնական աղբյուրն են, ածանցավոր բայ չունենք և այդպիսին չի կարող լինել: Բոլոր փոխառյալ բայերը պարզ են, ինչպես ազատեմ,

ազդեմ, ախորժեմ, ամբարեմ, ապաշխարեմ, ժամանեմ, բաժանեմ, բաշխեմ, թշմամանամ, պատասխանեմ և այլն: Ածանցավոր բայ չկա նաև հույն-ասորական փոխառությունների մեջ, ինչպես, թարգմանեմ, խմորեմ, ձառորեմ, կեղևեմ, մեքենայեմ և այլն: Ածանց չկա նաև այն բայերի մեջ, որոնք օտար բառեր են, բայց իրրև բայ կազմված են մեր լեզվի հոլովությունով:

Բերենք նաև այլ ապացույցներ: Ըստ Անառյանի «Արմատական բառարան»-ի, ածանցավոր բայերից բնիկ չեն (անծանոթ են) անցանեմ, անջատանեմ, արկանեմ, զբաղում, զբոսնում, զգածնում, եղծանեմ, խրտչիմ (խրտենիլ), խփում, խնում, խփանեմ, կառչիմ, կորնչիմ, յագչիմ՝ հեղձնում, հեղձանեմ, հիծանիմ, յենում, շրտնում (խրտենիլ), ռոտչիմ, ռոռնում, պակչիմ, պշնում, պրծանիմ, սուզանեմ, սաքտչիմ (սարտնում-խրտենիլ), տանիմ, ցածնում, փախչիմ, պրծանիմ, ցասնում, փլչիմ (փլանիմ): Սրանք այն բայերն են, որ հնդեվրոպական ծագում չունեն ըստ Անառյանի «Արմատական բառարան»-ի:

Սովորաբար հայերենի ոչ բնիկ արմատները մի քանի անգամ գերազանցում են բնիկներին. օրինակ՝ պարզ բայերի երեք ոչ բնիկ արմատի դիմաց ունենք մեկ բնիկ բայարմատ: Իսկ եթե «Արմատական բառարան»-ի տասնմեկ հազար արմատից հանենք անվավեր բառերը, նոր փոխառությունները, թվով մոտ հինգ հազար, և համեմատենք բնիկ ու ոչ բնիկ արմատները քանակապես, ոչ բնիկները վեց անգամով գերազանցում են բնիկներին: Իսկ ածանցավոր բայերի բնիկ արմատները մոտավորապես երկուսուկես անգամ ավելի են ոչ բնիկներից: Ի՞նչն է սրա պատճառը: Պատճառն այն է, որ ածանցավոր բայերը բոլորն էլ բնիկ են: Եթե ընդունում ենք, որ այդ ածանցները միջամասնիկներ են եղել, այսինքն՝ ածանցը գտնվել է արմատի մեջ, և այդպես է, ապա այդպիսի մասնիկի գոյության գիտակցումը հայի համար իր բառերի վերաբերությամբ միայն կարող են իրական լինել, օտար փոխառյալ բառը հինգ ածանց էլ ունենա փոխատու լեզվում, փոխառնող լեզվի համար այդ բառը արմատական է, փոխառնող լեզուն օտար փոխառնող բառի արմատի ու ածանցի զանազանությունը չի գիտակցում:

Անառյանը արկանել բայը կապում է իրանական հարըլ ձևի հետ, որը պարսկերենում չի պահպանված, կա միայն զենդերենում: Եթե արկանել-ը հարըլ ձևից առաջացած լիներ, կլիներ ամենաշատը հարկել և ոչ թե հարկանել, որ ան ածանցը, ըստ Անառյանի, ցոնգականը պետք է նախապես եղած լիներ արմատի մեջ (հարնկել), որ անկարելի մի բան էր, այդ արդեն հայերենի կանոնին չի վերաբերում, իսկ մենք օտար բայարմատին մեռած ածանց պարտադրել չէինք կարող, դա անկարելի էր, և նման բան չկա: Արդեն Տերվիշյանը, Մեյեն, Շեֆտելովիցն այս բայը ճիշտ կերպով բնիկ են համարել՝ կապելով հնդեվրոպական արմատի հետ: Արկանել բայը բնիկ է, մանավանդ առնչվում է հարկանել, վարկանել բայերի հետ:

Յենուժ բայը համարվել է ոչ բնիկ: Թողնենք հնդեվրոպական նմանությունները, միայն հայերենի հիմքի վրա կարելի է ապացուցել, որ դա բնիկ հայերեն բայ է: Յենուժ բայի անցյալ կատարյալն է յեցայ: Օտար լեզու արմատը մենք չենք կարող փոխել յեց-ի, հետո էլ այդ յեց արմատը դարձնել ցեց: Այդպիսի ձևափոխությունները հայոց լեզվում հատուկ են մեր արմատներին: Նեցուկ բառը պրոֆ. Ջահուկյանը կապում է հնդեվրոպական *nikā-* ի հետ, այսինքն՝ ընդունում է, որ այն հնդեվրոպական ծագում ունի, ուստի բնիկ է:

Ստուգաբանները ներգնատեսությամբ մեր ածանցավոր բայերից մի քանիսը ստուգաբանել են և համարել բնիկ: Անադյանը ստուգաբանել է իջսնեմ-ի էջ արմատը (ռուս. *вздн*): Անճանոթ համարված անցանճ բայը կապվում է հնդեվրոպական *ags-* ի, սանսկ. *अज-* ի, գենդերեն *աճ*, սլավ. *оцн-* ի և այլ համապատասխան արմատների հետ: Պրոֆեսորներ Ջահուկյանը, Աղայանը անցանճ բայի անց արմատը նույնպես բնիկ են համարում:

Սրանից ութսուն տարի առաջ անճանոթ զգածնում (զգածիմ) «հագնել, հագնվել» բայը պրոֆ. Ղափանցյանն առնչում էր գօտի բառի հետ՝ արմատը համարելով գատ-գանձ, ինչպես՝ ամառ-ամաչ արմատներն են: Այս միանգամայն զորեղ գիտական կոահուժը Անադյանը չի ընդունել:

Մինչ այժմ մեր բառերի ստուգաբանություններն առնչվել են միայն հնդեվրոպական լեզուների հետ, ոչ ոք չի փորձել մեր լեզվի ընձեռած հնարավորությունների միջոցով ճանաչել մեր բնիկ և օտար բառերը: Մենք այս փորձը անում ենք հայերենի ածանցավոր բայերի միջոցով և համոզված ենք, որ մեր մոտեցման այդ եղանակը նիշտ է ու գիտական՝ հետևյալ հիմունքներով.

ա) Հայերենի ե, ի, ու խոնարհման բոլոր ածանցավոր բայերը բնիկ են, որովհետև այդ բայերը երկու հիմքով են հանդես գալիս և հանախ այդ հիմքերը իրարից զգալապես զանազան են. օրինակ՝ տանիմ-տարայ, յենում-յեցայ, խնում-խցի, կորնչիմ-կորեայ և այլն: Օտար համարված բայերը այսպիսի տարբերակներ չունեն և չեն կարող ունենալ: Այս բանը հատուկ է միայն բնիկ բայերին:

բ) Հայերենի ածանցավոր բայերը հանախ ունեն ձայնադարձային այնպիսի փոփոխություններ, որոնք կարող են ունենալ միայն բնիկ բայարմատները: Փոխառյալ բայերն այդպիսի ձայնադարձային տարբերակներ չունեն և չեն կարող ունենալ. օրինակ՝ հատանճեմ, հատ, յօտ, յատ, ատ, գատ, մհատ (պալաս, թերի). յենում-յեցայ, մեցուկ և այլն:

գ) Ե, ի, ու խոնարհման բայածանցները եղել են միջածանցներ և մեզ ծանոթ փոխառություններից առաջ միջածանցները դարձել են վերջածանցներ և դրանց ֆերականական իմաստները հայի համար մթազնվել են: Հայը չէր կարող իր բնիկ մթազնած ածանցները փոխադրել օտար բայերի վրա: Դա անհնար է և՛ լեզվաբանորեն, և՛ տրամաբանորեն: Իրանական, ասորական, հունական, եբրայական

հայտնի փոխառություններն այդպիսի ածանցներ չունեն և չեն կարող ունենալ:

դ) Հիշյալ բայերը մեծ տարածում ունեն հայերենում և ոչ միայն գրական են, այլև գործածական բոլոր բարբառներում բազմաթիվ ձևափոխություններով, ձայնադարձերով, աճումներով ու ածանցումներով. անցանք, լանցանք, զանցանք, զանց, անցուցք, առանց, զառանցել և այլն: Օտար փոխառություններն այսպիսի հարուստ ձևեր չունեն և չեն կարող ունենալ:

ե) Բնիկ ածանցավոր բայերը իրենց բանական երկուսուկես անգամ ավելի են, քան բնիկ չհամարված բայերը: Այդպիսի հարաբերություն գոյություն չունի մյուս քառաշեքտերում: Այդ շեքտերում բնիկները երեք-չորս անգամ պակաս են օտար փոխառություններից:

զ) Անծանոթ համարված ածանցավոր բայերի իմաստային դաշտերը չափազանց ընդարձակ են: Այդպիսի ընդարձակ իմաստային դաշտեր փոխառությունները չունեն. օրինակ՝ արկանել բայը, որ անծանոթ է համարված, ավելի քան երկու տասնյակ իմաստներ ունի: Եվ այդ իմաստները այնպես են նառագայթաձև հեռացել միմյանցից, որ դարձել են նույնանուն առանձին բառեր. արկանել (նետել), հագնել, զրկել (յարևել արկանել), կառուցել (պատնեշ արկանել), փռել, գցել (սփռոց, անկողին արկանել), դնել (ունկն արկանել), ասել (առասպել արկանել) և այլն, և այլն:

է) Ածանցավոր անծանոթ համարված բայերը կազմում են նոյն դարձվածային միավորներ, որոնք մեր լեզվի կենդանի ոգին ու նոյն հարստություններն են դրսևորում:

Բնիկ բառերը հայտնաբերելու գործում մեր լեզուն նույնպես բազմաթիվ հիմքեր է տալիս, միայն հարկավոր է որոնել և գտնել այդ հիմքերը: Այս երևույթը ցույց է տալիս, որ մեր լեզվի բնիկ բառերից շատերը դեռևս համարվում են օտար: Ուրեմն վերևում բերված և օտար համարված ածանցավոր բայերը բոլորը բնիկ են և ոչ թե փոխառություն կամ օտար, ինչպես որ «Արմատական քառարան»-ն է համարում:

